

„See inimene oskab näha! Oskab kirjutada!”

Stalini preemia kui kirjanduselu nõukogustamise vahend
Hans Leberechti näitel

TÖNU TANNBERG

Nõukogude ühiskonnas kontrollis poliitiline võim vaimuelu erinevate meetodite ja vahenditega. Kontrollimehhanismid olid nii eripalgelised repressioonid, institutsionaalne surve, tsensuuri rakendamine kui ka võimudepoolne n-ö õlale patsutamine ehk eri laadi tunnustused loomeinimeste kaasamiseks režiimi teenistusse. Kui seni on uurijate huviorbiidis olnud enamasti ühiskonna vaimuelu suukorvistamise repressiivne pool (ehk „piits”), siis vähem tähelepanu on osutatud sellele, kuidas nõukogude võim surus ühiskonda ideoloogiliselt sobivatesse raamidesse „präänikut” pakkudes ehk tunnustades ning esile tõstes. Viimast eesmärki teenis ka Stalini preemia institutsiooni sisseseadmine NSV Liidus.

„Suure juhi” nimeline preemia asutati 1939. aasta detsembris Jossif Stalini 60. sünnipäevaks. Preemia väljaandmise täpsemad põhimõtted pandi paika järgmisel aastal. Uut kõrgeimat riiklikku preemiat hakati ametlikult välja andma esmalt eesrindlike teadustulemuste ning seejärel väljapaistvate kirjandus- ja kunstisaavutuste eest.¹ Alates 1940. aastast korraldas Stalini preemia väljaandmist NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu (alates 1946. aastast ministrite nõukogu) juures asuv kunsti ja kirjanduse alal Stalini preemiate määramise komitee (Stalinskije premii 2007; Ahmanajev 2016). Kogu protsessi kontrollis siiski ÜK(b)P keskkomitee aparaat ja Stalin isiklikult.

Preemial oli kolm järku ja nende rahaline väärtus oli vastavalt 100 000, 50 000 ja 25 000 rubla. Esimesed preemiad anti välja 1941. aastal (Johnson 2011). Aastatel 1941–1952 pärjati preemiaga NSV Liidus kokku 1706 inimest² (sh sai seitse inimest preemia kuus korda) ning auhinnatasudena maksti välja 57,7 miljonit rubla. Kunsti ja kirjanduse valdkonnas anti välja 984 preemiat, kusjuures enam pärjati muusika, ilukirjanduse, filmi- (mängu- ja dokumentaalfilmi) ning teatrikunsti alal (kokku 566 autasustamist). Need alamvaldkonnad olidki Stalini arvates kõige olulisemad, mille kaudu ühiskonna vaimuelu suunata (Stalinskije premii 2007).

Stalini surma järel (1953) jäid preemiad välja maksmata. Hiljem hakati välja andma riiklikku preemiat ja samuti vahetati senised Stalini preemia diplomid riiklike preemiate diplomite vastu (Ivkin 2013).

¹ Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (ÜK(b)P) keskkomitee poliitbüroo 1940. aasta 20. detsembri otsusega asutati eraldi preemiad leiuistite ning sõjanduse valdkonna väljapaistvate saavutuste ja leiuistite eest (kolm järku). Preemia III järk asutati 1946. aastal.

² Eri allikates on preemia saajate üldarv erinev.

Artikli fookuses on üksnes kirjandus- ja kunstisaavutuste valdkond, mille alla oli koondatud preemiate väljaandmine kirjanduse, muusika, maalikunsti, skulptuuri, arhitektuuri, teatrikunsti ja filmikunsti alamvaldkondades. Senises ajaloo-kirjanduses ei ole Stalini preemia institutsiooni terviklikult uuritud. Ilmunud on küll üksikuid dokumentide publikatsioone koos statistiliste andmetega, albumilaadseid trükiseid ning üksikjuhtumite käsitlusi. Kõige põhjalikumalt on Stalini preemia teemat käsitletud kunsti ja muusika vallas (Jankovskaja 2001, 2007; Johnson 2011; Frolova-Walker 2016). Viimastel aastatel on vaatluse alla võetud ka kirjanduse valdkond (Tsõganov 2021, 2022) ning ilmunud on olulisi ajastu tausta – nõukogude kultuurielu toimemehhanisme – avavaid uurimusi (Antipina 2005; Družinin 2012; Ogrõzko 2018; Dobrenko 2020). Tähtis allikas on ka kirjanik Konstantin Simonovi (1990) mälestused.

Veelgi vähem on tähelepanu pööratud Stalini preemia n-ö rahvuslikule aspektile ehk autasustamisele rahvusliiduvabariikides. Ka hilisstalinistliku Eesti NSV kirjandus- ja kultuurielule pühendatud uurimustes pole Stalini preemia teemat seni põhjalikumalt käsitletud (vt Olesk 2002, 2003a, 2003b, 2022; Tuulik 2000). Käesolev artikkel püüabki seda lünka osaliselt täita, võttes vaatluse alla Hans Leberechti juhtumi kui Stalini preemia andmise kõige iseloomulikuma näite Nõukogude Eestis. Jutustusele „Valgus Koordis” 1949. aastal antud preemia tegi Leberechtist Eesti NSV ühe esikirjaniku, kelle loomingut analüüsiti nõukogudeaegsetes kooliõpikutes ja üldkäsitlustes. Iseseisvuse taastamise järel on Leberechti ja tema loomingut vaadeldud kui kirjandusloolist kurioosumi (Veidemann 2011) ning jutustus „Valgus Koordis” on leidnud eraldi käsitlemist kaasaja propagandistliku kujutamise näitena (Timm 2013). Kuid Leberechti ootamatu pärjamine Stalini preemiaga ja selle protsessi telgitagused ning murdepunktid on jäänud seni tähelepanuta või leidnud üksnes riivamisi käsitlemist.

Artikli eesmärk on vaadelda Leberechti juhtumi eellugu (1948. aasta romaani-võistlus), preemia esitamise korralduslikku poolt (kes ja milliste põhjendustega esitati Eesti NSV-st ametlikult kandidaadiks 1948. aasta loomingut eest), parteijuhhi Nikolai Karotamme Kremlis toimunud kohtumist Jossif Staliniga (miks viimane Leberechti esile tõstis) ja sellele järgnenud liiduvabariigi juhtkonna ning kirjanike liidu „vigade parandust” Leberechti kui nõukogude kirjaniku loomingut hindamisel ühes süüdlaste otsimisega (romaanivõistluse tulemuste ümbervaatamine). Kõik need tahud ilmestavad sõjajärgsete aastate kirjanduselu nõukogustamist ning osutavad Stalini preemia kui selle protsessi olulisele vahendile.

Hans Leberecht ja 1948. aasta romaani-võistlus

Sõjaeelses Eesti Vabariigis olid alates 1927. aastast toimunud iga-aastased romaani-võistlused. See traditsioon katkes 1940. aastal koos riigi kaotusega (vt Kalda 2007). Nõukogude võim romaani-võistluse korraldamist esialgu ei arutanud. Küsimus tuli päevakorda alles 1947. aasta teisel poolel, kui punavõim otsustas järgmisel aastal läbi

viia esimese nõukoguliku romaanivõistluse. Riiklik Kirjastus (RK) Ilukirjandus ja Kunst kuulutas selle välja 1948. aasta jaanuaris. Romaanivõistlusele võis saata

[...] kirjandus-kunstiliselt kõrgeväärtuslikud teosed, mis kujutavad eesti töötava rahva võitlust kommunistliku (bolševistliku) partei juhtimisel oma õiguste eest enne juunipööret ja nõukogude korra kehtimapanekut 1940. aastal, mis näitavad eesti töötava rahva osavõttu Suure Isamaasõja sangarlikust võitlusest ja sellele järgnenud ülesehitustööst neljanda stalinliku viisaastaku tähistel, mis tutvustavad lugejat Nõukogude Liidu poliitilise, majandusliku ja kultuurielu kõrgete saavutustega, kasvata-des selle kaudu lugejas nõukogude patriotismi, piiratud armastust oma sotsialistliku kodumaa, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu vastu, stalinliku rahvaste sõp-ruse ideed ning sotsialistlikku suhtumist oma töösse ja kohustustesse. (Kirjandus-likke võistlusi 1948)

Romaanivõistlusele oodati käsikirju, mille maht oli vähemalt 350 000 trüki-tehnilist täheruumi. Esitamise tähtaeg oli 1. oktoober 1948, žürii pidi otsuse lange-tama hiljemalt 1. detsembriks. Võistluse auhinnafond oli 100 000 rubla, I preemia pidi saama 50 000, II preemia 30 000 ja III preemia 20 000 rubla. Romaanivõistluse žüriisse kuulusid kirjastusest juhataja Paul Rummo ja ilukirjanduse osakonna juha-taja Friedrich Kõlli ning Eesti Nõukogude (EN) Kirjanike Liitu esindasid Eduard Männik ja Paul Viiding.

Võistlusest osavõtt oli tagasihoidlik. Žüriile laekus seitse käsikirja ja nendestki kaks ei vastanud võistluse tingimustele, kuna ei andnud romaani mahtu välja. 1948. aasta detsembri alguses avaldatud žürii otsusega tunnistati auhinna vääriliseks (II koht) vaid üks laekunud käsikiri: Osvald Toominga „Ainus võimalus” (Romaani-võistluse tulemused selgusid 1948). Kolme võistlusele laekunud käsikirja („Valgus Koordis”, „Ain Kree hakkab mõistma” ja „Uue päeva eel”) autoriga soovitas žürii ühendust võtta, kuna nende teostel on avaldamiseks „eeldusi pärast põhjalikku ümbertöötamist” (Priidel 2010: 143).

Kirjastus kooskõlastas romaanivõistluse tulemused Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonnaga. 22. novemb-ril 1948 saatis Kõlli kirjastuse nimel osakonna töötajale Endel Jaanimäele romaani-võistluse žürii protokolli koos kolme retsensiooniga võidutöö kohta (RA, ERA. R-1558.2.29, l 62).

Žürii tööd juhtinud Rummo tutvustas romaanivõistluse tulemusi ajakirjanduses. Mõistagi peatus ta oma ülevaates põhjalikumalt Toominga premeeritud käsikirjal, mis puudutas Saksa okupatsiooni aega. Aga ta iseloomustas ka teisi võistlusele lae-kunud käsikirju. Leberechti teoses hindas Rummo teema aktuaalsust, tegelaskujude paljusust ning mitut muudki tahku. Kuid Rummo arvates polnud tegu tervikliku käsikirjaga.

Kui teose põhiliselt õige ideearendusega oleks seltsinud kunstilise kujunduse suu-rem oskus ja, mis siinkohal eriti oluline, faktiliste pisimaterjalide põhjalikum tund-mine, oleks väärinud romaan võistlusel suuremat esiletõstmist. Praegu on meil siin

aga tegemist algmaterjaliga, mida selleks, et teos vajaliku veenvusega mõjule pääseks, tuleb hoolikalt edasi kujundada, eriti kollektiviseerimise küsimuste osatähtsuse tõstmise suunas. (Rummo 1948)

Aastaid hiljem romaanivõistluse telgitaguseid meenutanud Kõlli oli üldjoontes sama meelt. Tema sõnul oli võistlusele laekunud üks venekeelne käsikiri, mis „sobis ka välja anda, kuid kohaliku miljöo tundmine jättis veidi soovida”. Kõlli hinnangul oli tegu „sotsialistliku realismi meetodil ja aktuaalsel teemal kirjutatud” teosega, mille autoriks oli Leberecht. Meenutuskatkest selgub, et käsikirja lugesid vaid tema ja Viiding. Kõlli olevat oma retsensiooni lõppu märkinud, et teos tuleks eesti keelde tõlkida ja välja anda. Viiding seevastu „andis teosele negatiivse hinnangu”. (Kõlli 2010: 141)

Viidingu retsensioon oli tõepoolest Kõlli omast kriitilisem. Ta kirjutab, et „Valgus Koordis” on kirjutatud küll ajakohasel teemal ja „põhiliselt õigete ideede tõttu võiks see teos olla väga hea romaan”, kuid kahjuks „ei pea õige ideearendusega sammu kunstiline kujundus ja tõsiseid puudusi on ka faktilise materjali tundmises, mille tagajärjel teos sel kujul kaotab palju veenvuse poolest”. Samuti häiris Viidingut pealiskaudsus pisiasjade käsitlemisel, kohalike olude vähene tundmine, „literatuurne suhtumine” ainesse jms aspektid, mis kokkuvõttes vähendasid teose usaldusväärsust. Seetõttu oligi Viidingu lõplik hinnang: „Arvestades autori professionaalset head kirjutamise oskust, võib oletada, et sellest romaanist saab edasitöötamisel trükikõlvulise asja. Niisugusel kujul aga ei soovita teost auhinnata ega trükkida.” (EKM EKLA, f 188, m 82:4, l 1–4)

Kõlli tunnustas retsensioonis autorit selle eest, et ta käsitles „õieti külaühiskonna klassivahekordi” ning tegi seda „küllaldase kirjandusliku vilumusega”. Teose puudustena tõi Kõlli välja kolhooside loomise süžee nõrkuse, peategelase väärsti kujutamise ning mitme eluolulise seiga (soo kuivendamine jms) ebatäpse kirjeldamise. Kõlli võttis kokku: „Kui teos on autori poolt põhjalikult ümber töötatud, kui kolhoosi astumise teemat on põhjalikumalt käsitatud, kui teoses on esitatud ühistööd kui ka selle esimesi suuri tulemusi või nende tulemuste tunnuseid – tuleb teos tõlkida ja eesti keeles eriraamatuna välja anda.” (EKM EKLA, f 188, m 82:4, l 5–7)

Siinkohal tuleb rõhutada, et esialgu polnud romaanivõistlusel mingit seost kandidaatide esitamisega Stalini preemiale.

Kes ja kuidas esitati Stalini preemiale 1948. aastal?

Stalini preemia normdokumentides sätestatud korra järgi tuli preemia kandidaadid esitada Moskvasse preemia komiteele hiljemalt 15. oktoobriks. Komitee vaatas laekunud avaldused üle ja saatis kandidaatide nimekirja 1. detsembriks NSV Liidu valitsusele. Seejärel algas esitatud kandidaatide sõelumine. Kremli peremees Stalin kontrollis kogu protsessi, tavaliselt ei peetud kinni ka preemia reeglistikus fikseeritud tähtaegadest ning sageli juhtus, et kandidaate lisandus pärast ametlike tähtaegade möödumist. Nii oli see ka 1948. aastal.

Stalini preemia kandidaatide ülesseadmise protsessis oli nii üleliidulisel kui ka liiduvabariiklikul tasandil keskne roll loomeliitudel. Liiduvabariikidest esitatud kandidaadid kooskõlastati vastava valdkonna üleliidulise loomeliiduga.

Eesti NSV-s algaski kirjanduse alal iga-aastane kandidaatide ülesseadmine Stalini preemia tavaliselt pärast seda, kui NSV Liidu kirjanike liidult oli laekunud info, mis tähtjaks konkreetsel aastal kandidaate oodatakse. Kandidaatide ülesseadmine ja läbiarutamine toimus EN Kirjanike Liidu juhatuses, kuid valiku pidi heaks kiitma ka liidu partei algorganisatsioon ja seejärel liiduvabariigi juhtkond.

1948. aastal tuli kandidaadid esitada Moskvasse hiljemalt 15. detsembriks. EN Kirjanike Liit arutas preemia kandidaate juhatuses koosolekul 10. detsembril.³ Selle kokkusaamise protokoll on lakooniline ja fikseerib kiretult, et esitatakse „Moskvasse NSV Liidu Kirjanike Liidu Sekretariaadile ja Stalini preemia komiteele kandidaadidena Stalini preemia 1948. aasta eest 1) August Jakobsoni dramaatiline jutustus „Kaks leeri”, 2) Debora Vaarandi luuletuskogu „Kohav rand” (RA, ERA. R-1765.1.23a, l 24).

Kirjanike liit saatis nimetatud kandidaadid samal päeval EK(b)P keskkomitee sekretärile Johannes Käbinile kooskõlastamiseks (RA, ERA.R-1765.1.26, l 37). Käbinil vastuväiteid ei olnud ja juba järgmisel päeval, 11. detsembril saadeti Moskvasse Stalini preemia komiteele ametlik teade Jakobsoni ja Vaarandi esitamise kohta koos teoste ning nende tõlgetega (RA, ERA.R-1765.1.26, l 38–39).

NSV Liidu kirjanike liidus kavandati kirjanduse valdkonna kandidaatide läbiarutamist Moskvas detsembri lõpus, kuid ootamatult lükati kandidaatide esitamise tähtaega veel kuu aega edasi 15. jaanuarile 1949. aastal (RA, ERA.R-1765.1.26, l 36). Tähtaja pikendamine võimaldas juba ülesseatud kandidaate uuesti arutada ka EN Kirjanike Liidus. Juhatus koguneski 10. jaanuaril ja erinevalt detsembris toimunud koosolekust vahetati sel korral arvamusi üsna tuliselt. Õigupoolest oli küsimus selles, kas 1948. aasta lõpus ilmunud teoste seas on sobilikke, mida lisada Moskvasse esitatud kandidaatidele.

Oskar Urgart oli seisukohal, et aasta lõpus ilmunud teosed saavad kandideerida juba 1949. aastal, tõdedes, et „niisugune ongi tava, et preemiate määramisel võetakse arvesse ka eelmise aasta viimastel kuudel ilmunud teosed”. Johannes Semper seevastu oli uusi luuletuskogusid lugenud ning pakkus välja, et Mart Raua „luuletuskogu, vahest mitte terve kogu, küll aga poeem „Maa kasvab” on niisugune, et seda peaks kaaluma”⁴ August Allele see mõte aga ei meeldinud. Ta tunnustas Rauda kui head lüürikut („tal on pehme, laulev tämber”), kuid poeemis „Maa kasvab” nägi ta mitut ideoloogilist viga, ebausutavusi kolhoosi asutamise kirjeldamisel ja poeemi ühe peategelase Reeda käitumises. Alle kõneles: „Maiõhtul on pidu. Kulak sel ajal rikub traktori. Reet jookseb traktori juurde, saab pussihoobi selga, teda abistatakse ja seotakse, aga tüdruk varsti terve nagu ei midagi! Üldse, meie autorid diversiooni näitamisel on šabloonsed, ikka ainult traktorilõhkumine või veskitammi allalaskmine!”

³ Koosolekul osalesid Johannes Semper, Mart Raud, Oskar Urgart, August Alle, Paul Viiding ja Friedebert Tuglas.

⁴ Silmas on peetud väljaannet „Jõud ja valgus” (Raud 1948).

Alle tões kokkuvõtvalt: „Ei soovita esitada preemia kandidaadiks.” (RA, ERA. R-1765.1.36b, l 4)

Uuesti sõna saanud Urgart arvas, et Raua poeemi kõrval tuleks arvesse võtta Juhan Smuuli luulekogu „Järvesuu poiste brigaad”. Raua poeemi suhtus Urgart kriitiliselt:

Raua poemis ei ole näidatud partei juhtivat osa. Ka klassivõitlust pole küllaldaselt näidatud. Suhtumine kulakusse on liig sõbralik. Kujud ei ole küllalt plastilised. Kulak on küllalt elav, reljeefne, aga nõukogude aktiiv on skemaatiline. Poeemis leidub ka formalistlikke elemente, vorm pole täidetud küllalt kaaluva sisuga. Raual on praegu mingi tardumus, tal ei ole seda bolševistlikku uue otsimise tungi, mis mõni aeg tagasi. On palju sõnu ja pole küllaldaselt sisu. Luuletuskogu tugevaim külg pole poemis, vaid on poeemi lüürilistes kohtades ja luuletuskogu esimeses osas. Väga hea luuletus on näiteks luuletus Viktor Kingisepast. (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 4)

Nii oli ka Urgart veendunud, et poem ei vääri esitamist Stalini preemia. Seepeale pakkus koosoleku juhataja Semper sõna Rauale, kes teatas lakooniliselt: „Ei soovi.” Alle kommenteeris Raua keeldumist tähendusrikkalt: „Autor räägib mujal, kus tõhusam...” (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 5)

Sellega arutelu ei lõppenud. Raua esitamise osas ütles oma seisukoha välja ka August Jakobson. Temagi oli kriitiline:

Puudusi on. [...] Karakterid? Tundub, et Urgartil on õigus. Inimesed esinevad nime-dega, aga elav inimene ei kasva silmade ette. Tõesti, kõige elavam on kulak. Positiivsest kujudest rahuldab kuidagi Raid, – teised, isegi tütarlaps – kujud ei kasva silmade ette. Natukene naiivne ja usutamatu on armumine esimesest silmapilgust. Partei osa kah ei ole näidatud, see on tõsi. – Kolhoosi tekkimine: sündmustik, tundub, leiab aset 1947–1948. Kas sel ajal kolhoosiküsimus maal oli niivõrd kaugel? Et tööline toob alles kolhoosi ideed maale. Esimese osa luuletuste kohta pole midagi ütelda. (RA, ERA. R-1765.1.36b, l 5)

Semper püüdis veel kord Rauda toetada. Ta mainis, et terve rida esimese osa luuletusi on sellised, et „sel teel enam edasi minna ei tohiks. Sõnade tegemine”. Poeemi suhtes oli Semper aga hoopis leebem: „Poeemis meeldis aga lihtsus. On tühji kohti ka, aga väga häid kohti samuti, mitte ainult lüürilistes osades.” (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 5)

Pikk ja emotsionaalne arutelu päädis Urgarti ettepanekuga „küsimuse otsustamine” edasi lükata, millega teisedki nõustusid. Protokolli sai kirja otsus: „Arvesse võttes, esiteks, et aasta lõpul ilmunud teoseid saab premeerimiseks esitada ka järgmisel aastal ja teiseks, et detsembris ilmunud teoste igakülgne hindamine on veel teostatamata, praegu uusi kandidaate Stalini preemia mitte esitada, ilmunud raamatud aga arvesse võtta 1949. a. ilmuvate teoste hulgas” (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 5).

„Raud räägib mujal, kus tõhusam...“

Suure tõenäosusega oli kirjanike liidu juhatuse koosolek 10. jaanuaril toimunud Mart Raua algatusel. Ilmselt soovis ta läbi suruda oma luulekogu esitamist Stalini preemia e. Kirjanike liidu juhatuse vastuseis valmistas Rauale pettumuse, millega ta ei kavatsenud leppida. Alle koosolekul pillatud repliik, et Raud rääkivat seal, kus tõhusam, oli tähenduslik. Raud küll vaikus koosolekul, kuid juba sama päeva õhtul saatis ta „bolševistlike tervitustega” kirja Eesti NSV parteijuhile Nikolai Karotammele, kus esitas oma nägemuse juhatuse koosolekul toimunud. Raua kiri väärrib pikemat tsiteerimist.

Täna leidis EN Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul aset minu luuletuskogu „Jõud ja valgus” arutus seoses kandidaatide esitamisega Stalini preemia taotlemiseks. Arutus oli järjekordseks näiteks juhatuse kokkuleppinud enamuse klikivaimust, mille tõttu arutluse all oleva teose hinnang kujunes ebaobjektiivseks. Mõne ebaolulise detaili tunnustamise kõrval avaldati põhimiselt järgmisi mõtteid.

A. Alle ütles, et kogu raamat, eriti aga poeem „Maa kasvab”, on kirjutatud labastes vemmälvärssides, sisult ebaparteiline, ebarealistlik, täis suuri ideoloogilisi vigu, kulaku ees lõimitamist, et täiesti ülealuselt on karvupidi sisse kistud rahvaste sõpruse idee jne.

A. Jakobson, ühines eelmisega, leidis, et poemis ei ole ühtki elavat kuju, maha arvatud kulak Raavel, kes olevat antud kõige tugevamana ja mõjukana.

O. Urgart, ühinedes eelmistega, leidis, et kogu teos on formalistlik, kuna vorm domineerivat sisu üle.

J. Semper, ühinedes teistega, leidis, et autor on astunud ebaõigele teele, kus ta enam edasi minna ei tohi.

Ka mulle pakuti lõpuks sõna, mida ma selles olukorras ei saanud kasutada.

[---]

Ma ei saa nõus olla nende seisukohtadega. Et saada uut jõudu tööks, olen huvitatud preemiate komitee õiglasest hinnangust. Kui lubate, esitan „Jõu ja valguse” koos tõlgetega komiteele. (RA, ERAF.9607.1.134, l 89)

Tegelikult oli Raud juba 1948. aasta lõpus Karotamme informeerinud poemi „Maa kasvab” valmimisest, paludes parteijuhil luulekogu väljaandmist kiirendada. Ta saatis Karotammele käsikirjalise eksemplari ja rõhutas oma kaaskirjas, et see „teos on minu loominguliseks pühenduseks meie partei viiendaks kongressiks”. Raud palus parteijuhil poemiga tutvuda ning avaldas kartust, et „tavalises korras” ei jõua poem ilmuda kavandatud ajaks – detsembris toimuvaks partei kongressiks.⁵

Raua pöördumine Karotamme poole oli tulemuslik. EK(b)P KK propaganda-sekretär Käbin saatis 14. jaanuaril Moskvasse Stalini kunsti ja kirjanduse preemiate komitee esimehele kirjanik Aleksandr Fadejevile telegrammi, milles teatas, et EK(b)P KK esitab Stalini preemia kandidaadiks Eesti NSV teenelise kirjaniku Mart

⁵ Eestimaa Kommunistliku Partei V kongress toimus 23.–25. XII 1948.

Raua luulekogu „Jõud ja valgus”, ning kinnitas, et „materjal on välja saadetud” (RA, ERAF.1.77.42, l 9). Pole teada, kas Käbin kirjanike liitu Raua esitamisest üldse teavitas. Karotamme lähikondlasena oli Raud aga oma sihi saavutanud.⁶

Kokkuvõttes esitati 1948. aasta kirjandusliku loomingu eest Eesti NSV-st Stalini preemia kandidaatideks August Jakobson, Debora Vaarandi ja Mart Raud. Kaks esimest olid esitatud ametlikku protseduuri järgides, ent Raud sisuliselt esitas end ise, kasutades ära sidemeid liiduvabariigi võimuladvikuga. Kuid keegi ei osanud tollal arvata, et Eesti NSV kirjandusellu sekkub ootamatul moel nn kõigi rahvaste kirjanike kõige suurem sõber Jossif Stalin isiklikult.

Karotamm Kremliis: kohtumine Staliniga ja selle tagajärjed

Eesti NSV juhtkond eesotsas Karotammega oli 1949. aasta alguses silmitsi hoopis tähtsamate küsimuste lahendamisega kui kandidaatide esitamine Stalini preemiale. Eesti taasokupeerimise järel 1944. aasta lõpus uuesti käivitunud nõukogustamine oli jõudmas murdepunkti: suurküüditamise ettevalmistamise ja läbiviimiseni. Lõplik küüditamise otsus langetati Kremliis 1949. aasta jaanuaris. Selleks kutsuti Stalini juurde kõigi kolme Balti liiduvabariigi kommunistliku partei juhid. Eelmine kord olid nad üheskoos Kremliis olnud 1944. aasta augustis, kui pandi paika Balti liiduvabariikide „piiriõgvendused” (Tannberg 2010: 43–44).

1949. aasta 18. jaanuari õhtul kella kümne paiku sisenesid Eesti, Läti ja Leedu parteijuhid Stalini kabinetti, et üheskoos Kremli võimuladvikuga lõplikult otsustada küüditamise läbiviimine üheaegselt kolmes Balti liiduvabariigis. See kohtumine on kirjas Stalini Kremli kabineti küllastajate žurnaaalis (Tšernobajev 2008: 515). Praeguseni ei ole uurijate käsutuses ühtegi ametlikku dokumenti, mis valgustaks selle kokkusaamise päevakorda. Aruteludest polekski midagi teada, kui parteijuht Karotamm poleks Kremliis lahkumise järel kohtumisel toimunud lühidalt oma töömärkmikusse üles kirjutanud. Nii ongi Karotamme kõrgendatud emotsioonide ajal tehtud üleskirjutus (pole kahtlust, et kohtumine oma suure eeskuju Staliniga oli kõike muud kui tavaline) tähtis allikas mõistmaks ühe sõjajärgsete aastate murrangusündmuse – 1949. aasta märtsiküüditamise – läbiviimise telgitaguseid (Saueauk, Tannberg 2014).

Karotamme ülestähendus Staliniga kohtumisest on samal ajal ka ülitähtis allikas Leberechti juhtumis. Karotamm on oma märkmikku kirja pannud:

⁶ Raud survestas ka 1947. aastal oma raamatu esitamist Stalini preemiale. Viiding kirjeldas 1950. aastal, kuidas 1947. aastal tema, Semper ja Raud arutasid kirjanike liidu juhatuse kokkusaamisel teoseid Stalini preemiale esitamiseks. Jakobsoni „Elu tsitadellis” kõrval arutati ühe Semperi teose esitamist. Viiding protokolljana pakkus, et tuleks esitada ka Raua „Kaks astjat”. Pärast koosolekut võttis Raud Viidingu käsile, miks viimane oma ettepaneku „Kahe astja” kohta nii arglikult tegi. Viiding andis Raua mõjule niivõrd järele, et kirjutas kirja, milles pani ette „Kaks astjat” Stalini preemia saamiseks. Hiljem taipas Viiding oma viga ja Semper soovitas tal otsuse tühistada. Viiding saatis telegrammi, et „teoses avastati tõsised ideoloogilised vead”. Raud väitis, et ta ei teadnud, et Viiding teose esitas, seevastu Viidingu reaktsioon oli lühike, kuid selge: „Vaeletad.” (Olesk 2003b: 511–512)

St[alin] 2 korda kiitis Hans Leberechti, jutustust „Звезда”-s. See inimene oskab näha! Oskab kirjutada! Küsis kas ta eesti keelt oskab, kas eesti keeles kirjutab jne. Vastasin, et ta eesti keeles ei kirjuta. Aga küllap ta sellegi ära õpib. Siis küsis ta, kas teil on ilmunud nüüd kirjanduslikke teoseid kolhooside kohta. Rääkisin M[art] Raua „Maa kasvab”-st. (RA, ERAF.9607.1.302, l 3)

Karotammele tuli Leberechti nime mainimine sellises olukorras kindlasti ootamatult. Stalin tegi seda, mõeldes Eesti küla ees ootavale murrangule ehk massilisele kollektiviseerimisele ja selle ideoloogilisele põhjendamisele, milleks Leberechti 1948. aasta lõpus ajakirjas Zvezda ilmunud jutustus „Valgus Koordis” (Leberechti 1948) oli igati sobilik teos. Karotamm polnud Leberechti jutustust lugenud, tema mainitud Raua poem „Maa kasvab” ilmselt Kremli peremeest ei kõnetanud. Stalin pidas just jutustust sobivaks vormiks olulise sõnumi edastamisel.

Balti liiduvabariikide parteijuhtide audients Kremlis kestis kokku umbes 45 minutit. Kohtumise järel, mis otsustas ligi saja tuhande leedulase, lätlase ja eestlase saatuse, käivitatus mastaaadne ettevalmistusprotsess, mis tipnes küüditamise ühisoperatsiooniga kolmes Balti liiduvabariigis 1949. aasta märtsi lõpus. Kuid see kohtumine Kremlis otsustas ka Hans Leberechti kui kirjaniku saatuse.

Pärast Kremlit: Eesti NSV juhtkonna „vigade parandused”

Karotamm oli jäänud Leberechti jutustuse mitteteadmise tõttu kohtumisel Staliniga piinlikku olukorda.⁷ Ta võis end lohutada tõsiasjaga, et Leberechti ja tema jutustusest tollases ajakirjanduses eriti juttu ei tehtud.⁸ Tõsi, 1949. aasta jaanuaris ilmus ajalehes Sirp ja Vasar lühike teade selle kohta, et jutustus „Valgus Koordis” avaldati Leningradi kirjandusajakirja Zvezda möödunud aasta viimases numbris. Ühtlasi anti lugejatele teada, et Leberechti jutustus osales eelmise aasta romaanivõistlusel, kus „äratas oma aktuaalse temaatikaga žürii tähelepanu”, kuid kuna „teoses jäi vajaka kunstilise kujundamise oskusest ja eesti külaelu spetsiifiliste faktiliste materjalide tundmisest, siis ei saanud žürii teosele määrata auhinda, vaid soovitas autoril seda ümber töötada ning hoolikalt edasi kujundada, eriti kollektiviseerimise küsimuste osatähtsuse suuremaks esiletõstmiseks” (Eesti kirjandust vene keeles 1949). Kuigi Leberechti nimi esines ajakirjanduses, siis temast kui arvestatavast kirjanikust ei kõnelenud Eestis 1949. aasta alguses veel keegi.

Stalini Leberechti mainimine oli Karotammele tegevusjuhiseks ning Tallinna tagasi pöördudes hakkas parteiaparatuur kiirkorras n-ö vigu parandama. Pole kahtlust, et edasisi sündmusi suunas Karotamm.

⁷ Leberechti polnud Karotammele siiski tundmatu nimi. Ta oli Leberechti kaastöö saatnud 1946. aasta novembris avaldamiseks ajalehele Krasnaja Zvezda, mille eest peatoimetaja kindralmajor Fomitšenko teda eraldi tänas (RA, ERAF.1.69.8, l 20).

⁸ 1948. aastal oli Loomingus ilmunud Leberechti olukirjeldus „Gaas Kohtla-Järvelt”, mille mainis ära Jakobson oma ettekandes 14. veebruaril 1949 EN Kirjanike Liidus toimunud arutluskoosolekul (EN Kirjanike Liidus 1949: 254; vt ka siinses numbris Talivee 2023: 55–57).

Ajalehe Rahva Hääle asetoimetaja Lembit Rimmelga sõnul oli Karotamm Moskvas naastes kohe enda juurde kutsunud lehe peatoimetaja Max Laossoni, kellega võttiski jutuks Leberechti jutustuse „Valgus Koordis” (Tuulik 2000: 1247). Küllap Karotamm puudutas Kremli toimunud kõnelust ning andis teada, et „suure juhi” kiituse pärinud autori teos tuleb kiirkorras eesti keeles välja anda. Laosson kõneleski sellest oma asetäitja, kirjanduse ja kultuuri osa eest vastutava Rimmelgaga ning juba veebruaris ilmus esimene katkend Leberechti jutustusest ajalehe veergudel (Leberecht 1949a, 1949b). Parteiline ülesanne kiirkorras kogu jutustus eesti keelde tõlkida pandi Rimmelga õlule (Veidemann 2011: 159). Maie Kalda on seda ettevõtmist tabavalt iseloomustanud: „Tõlkijate brigaad eesotsas Lembit Rimmelgaga pani šedöövri ahvikiirusel ümber ja toimetaja Aleksei Sokolov kirjutas „Loomingule” pika retsensiooni, mis ilmus koguni enne raamatut” (Kalda 2007: 88; vt ka Sokolov 1949).⁹

Leberechti teose eestikeelse tõlke kiire korraldamine oli Eesti NSV võimuladvikule lihtne ülesanne. Kuid ainult sellest ei piisanud: avalikkust tuli teavitada Leberechti teose hindamisel tehtud vigadest ning mis kõige olulisem – ajastule omaselt oli vaja leida konkreetset süüdlased. See omakorda võimaldas käivitada õigluse jalule seadmiseks laiaulatusliku kampaania.

13. veebruaril 1949 ilmuski Rahva Hääles Eesti NSV ministrite nõukogu juures asuva kultuurhariduslike asutuste komitee esimehe Georg Abelsi ja Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu keskkomitee sekretäri Boriss Tolbasti artikkel, milles avaldati hämmastust, et Leberechti jutustust ei ole vääriliselt hinnatud ega esile tõstetud, ning kõneldi sellest kui „kõrvaleheidetud teosest”. Abelsi ja Tolbasti süüdistuste teravik oli suunatud riikliku kirjastuse 1948. aastal läbiviidud romaani-võistluse žürii pihta, kes küll märkis ära Leberechti aktuaalse teose, kuid ei teinud midagi, et see eesti keeles ilmuks. Lugejatele anti teada, et autorile esitati „žürii liikmete P. Viidingu ja F. Kõlli pealiskaudsed, täiesti ebaprintsiipsiaalsed ja formalistlikud retsensioonid kirjalikult käsikirjaga kaasa ja pärast seda ei ole kirjastus ega EN Kirjanike Liit huvi tundnud ei sm. Leberechti ega tema teose vastu”. Artikkel lõppes selge suunisega: „Avalikkus ootab žürii liikmeilt ja teistelt asjaosalistelt otsekohest seletust sellise kirjandushuvilistele arusaamatu loo kohta.” (Abels, Tolbast 1949)

See kriitiline artikkel, mis kahtlusteta ilmus kooskõlastatult Karotammega, oli laiaulatuslikuma kampaania avalööök. Selle sihiks oli avalikkusele näidata, et Leberechti teost on alahinnatud, teadlikult eiratud ning kõrvale tõrjutud. Liiduvabariigi võimuladvikusse kuulunud artikli autorite süüdistav toon määras ära ka järgneva „arutelu” tonaalsuse ajakirjanduses. Ühelt poolt tähendas see Leberechti kui kirjaniku ja tema „kõrvalejäetud teose” kriitika ülistamist ning teisest küljest mõisatagi süüdlaste materdamist ja nende patukahetsust.

Leberechti jutustuse esimene pikem arvustus eesti keeles ilmus Sirbi ja Vasara vastutava toimetaja Urgarti sulest 19. veebruaril 1949. Kiitva kirjatüki lõpus näidatakse näpuga „süüdlastele”, kes pole seni Leberechti jutustusele vajalikku tähelepanu pööranud.

⁹ Sokolovi kirjatöö oli algselt pealkirjastatud „Lõpp üksindusele” (vt artikli käsikirja EKM EKLA, f 166, m 28:1, l 135–143).

Lubamatult nõrga žürii vildaka otsuse peab kirjastus kiires korras heaks tegema Leberechti jutustuse eesti keeles väljaandmisega. Tõsiseks hoiatuseks peab samuti olema andeka kirjaniku silmapaistva teose tähelepanutajätmise ja koguni kõrvaletõrjumise fakt kõigile neile asutustele ja organisatsioonidele, kelle ülesandeks on noorte talentide eest hoolitsemine, eeskätt Kirjanike Liidule ja tema juures tegutsevatele vene sektionidele. (Urgart 1949)

Leberechti küsimus kirjanike liidus

Loomulikult ei saanud ka EN Kirjanike Liit jätta Abelsi ja Tolbasti kriitikale reageerimata.

15. veebruaril arutati ajakirjas Zvezda ilmunud Leberechti jutustust „Valgus Koordis” kirjanike liidu vene kirjanike sektsioonis. Koosolekul toimunud vahendati anonüümsetes ülevaadetes, mis ilmusid ajalehtedes Sirp ja Vasar ning Rahva Hääl.

Arutluskoosoleku põhiettekandja oli Sokolov, kes andis pikema ülevaate Leberechti jutustuse sisulistest ja kunstilistest väärtustest. Ta tõstis esile jutustuse „teema määratud tähtsust ja teose kunstilist õnnestumist” (H. Leberechti... 1949). Ettekandja rõhutas, et autor kui kirjanik-bolševik on valinud aktuaalse teema: eesti küla asumise sotsialistliku põllumajanduse teele ja „suutnud veenvalt näidata, kuidas eesti talupojad partei juhtimisel ja oma igapäevaste kogemuste varal jõuavad veendumusele, et põllumajanduse kollektiviseerimine on ainuõige tee paremale elule” (Vene kirjanike... 1949).

Sokolov tegi teravaid etteheiteid EN Kirjanike Liidu juhatusel ja kirjastusele, kuna mõistmata teose „kõrget ideoloogilist väärtust”, lükati see eelmise aasta romaanivõistlusel tagasi ning jäi Loomingus avaldamata (EN Kirjanike Liidus 1949: 254). Sokolovi sõnul alles „tänu NSV Liidu Kirjanike Liidu häälekandja „Zvezda” tähelepanule leidis väärtuslik teos õigustatud tunnustuse” (H. Leberechti... 1949).

Ajalehe Sovetskaja Estonija vastutav toimetaja Daniil Rudnev kritiseeris Viidingut kui romaanivõistluse žürii liiget, kelle „hinnang Leberechti jutustusele oli estetistlik ja formalistlik”. Rudnevi arvates ei olnud tegemist üksikjuhtumiga, vaid kirjanduse arengut pidurdava suunaga, mis tuli „paljastada ja purustada”. (H. Leberechti... 1949)

Arutelul osalenud partei ideoloogiasekretär Käbin¹⁰ esines samuti kriitilise sõnavõtuga ja nõudis, et kirjanike liidu ja kirjastuse töös ilmnenud sügavad puudused tuleb „välja juurida”. Viiding aga tunnistas oma sõnavõtus, et on „teinud suure vea, omistades jutustuses esinevatele tehnilistele vääratustele kaaluvat tähtsust, mitte nähes teose suurt temaatilist väärtust” (EN Kirjanike Liidus 1949: 255). Rahva Hääl kirjutas peale selle, et koosoleku lõpul „võttis kirjanik Viiding täielikult omaks

¹⁰ Käbin kirjutas mälestustes suure sümpaatiaga Leberechti ning talle tehtud „ülekohtust”. Tema arusaam on teadlikult vildakas. „Hans Leberecht kirjutas 1948. aastal jutustuse „Valgus Koordis”. See lebas pikka aega kirjandusajakirjade ja kirjastuste toimetustes, kuid ei jõudnudki vabariigis avaldamist ära oodata. Ilmavalgust nägi see alles Leningradis ning mõistagi vene keeles.” (Käbin 2020: 280–282) Samas ei maini ta sõnagagi, et oli ise asjaga seotud.

temale, žüriile ja EN Kirjanike Liidu juhatusele suunatud kriitika” (H. Leberechti... 1949).

Semper märkis koosolekut lõpetades, et sõnavõttud aitasid paljastada vigu kirjanike liidu ja selle vene sektsiooni (kuhu kuulus ka Leberecht) töös. Semper tõdes, et „vead on ideoloogilist laadi ja näitavad, et kirjanikud pole veel täiel määral täitnud ÜK(b)P keskkomitee otsuseid kirjanduslike küsimuste alal” (EN Kirjanike Liidus 1949: 255).

Seega polnud vene kirjanike sektsiooni koosoleku põhieesmärk Leberechti jutustuse kirjanduslik analüüs, vaid hoopis vastuse otsimine küsimusele, miks „seda sügavalt parteilist ja suure kasvatava väärtusega teost pole meie vabariigis väärikselt hinnatud” (Vene kirjanike... 1949). Küllap lootis kirjanike liidu vene sektsioon arutelu korraldamisega vastutust vähendada ning näidata, et nemad on oma liikme Leberechti eest seisnud.

Kirjanike liidu juhatus aga arutas Leberechti küsimust 17. veebruaril.¹¹ Esimees Semper tutvustas kohalolijatele esmalt Rahva Hääles ilmunud Abelsi ja Tolbasti artiklit ja vene sektsioonis toimunud arutelu. Põhiküsimuse juurde tulles märkis Semper, et „Leberechti väärtuslik teos meie tänapäeva kõige aktuaalsemal teemal, kolhooside rajamise teemal, on romaanivõistluse žüriist osa võtnud kirjanike liidu esindajate Viidingu ja Männiku tõsise vea tõttu kõrvale jäänud ega ole seni eesti keeles ilmunud” (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 19). Kirjanike liidu „süü” seisvat ka selles, et esindajate žüriisse määramist võeti kergekäeliselt, ei tuntud huvi esitatud käsikirjade edasise saatuse vastu ega antud autoritele vajalikke konsultatsioone. Tehtud otsuse viga seisnes „selles, et poliitiliselt väärtuslik teos [jäeti] väikeste vigade pärast kõrvale”, Semperi arvates tuli möödalaskmised heastada, avaldades ajakirjanduses kirjanike liidu nimel kirja, kus „tuleb tunnistada tehtud viga” (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 19–20).

Küsimuse edasise arutelu käigus koorus veel olulisi üksikasju. Loomingu peatoimetaja Alle pareeris ajakirja aadressil tehtud süüdistusi lihtsa selgitusega: käsikirja avaldamine ei saanudki Loomingus kõne alla tulla, kuna autor saatis selle ajakirjale Zvezda. Alle küsis õigustatult: „Kust mina pidin teosest teadma? Ma pole Leberechti „Loomingu” toimetuses üldse näinud.” Rummo selgitas omalt poolt, et Rahva Hääle artiklis esitatud etteheitvat nõuet – miks teost eesti keeles ei avaldatud – ei saanudki täita, sest puudus käsikirja eestikeelne tõlge, kuna romaanivõistlusele esitati teos venekeelsena. (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 20) Rummo sõnavõtt lisas uut informatsiooni:

Eile [16. veebruaril 1949 – T. T.] oli autoriga kirjastuses pikem kõnelus. Autor aktsepteerib sm. Urgarti retsensioonis avaldatud nõuanded ja lubab märgitud puudused kõrvaldada. Autor esitab viimistletud käsikirja kuu lõpuks, esimese poole juba varem. Kirjastus annab käsikirja kohe autori poolt soovitatud tõlkija kätte. Samuti antakse käsikiri kohe ka illustreerijale. Vestlusest autoriga selgus veel, et oli tegemist senistest meie tavadest mitteamusaamisega. Kirjastus ei avanud ümbrikke nende autorite

¹¹ Koosolekul osalesid Semper, Jakobson, Raud, Tuglas, Alle, Urgart ja Viiding ning konsultandid Karin Kask ja Rummo.

nimedega, kellele žürii auhindu ei määranud, vaid avaldas ajakirjanduses teate, millega kutsus, märgusõnade all, autoreid kirjastusega kontakti võtma. Alles kolmandal jaanuaril [1949. aastal – T. T.] avas kirjastus ümbrikud ja kutsus autori välja. Olin sel ajal, kui sm. Leberecht kirjastuses käis, haige. Sm. Kõllil oli olnud autoriga jutuajamine. Sm. Kõlli on praegu puhkusel Kaukaasias. (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 20)

Jakobson aga märkis, et käis 1948. aastal Leningradis ja kohtus seal ajakirja Zvezda peatoimetaja Valeri Druziniga,¹² kes olevat kõnelenud Leberechti jutustusest ja küsinud nõu, kellele Eestis võiks teose konsultatsiooniks saata. Jakobsoni sõnul ei olnud probleem „mitte teose ideelis-kunstiline külge, vaid sm. Druzin tahtis arvamist faktilise materjali tõepärasuse kohta” (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 20). Jakobson soovitas saata käsikiri ideoloogiasekretär Käbinile, kes Urgarti sõnul kinnitas kursisolekut Leberechti käsikirjaga. Sellest nähtub, et Käbin oli teadlik Leberechti jutustuse ilmumisest Zvezdas.

Leberechti küsimus tõstatus ka 21. veebruaril kirjanike liidu partei algorganisatsioonil¹³ koosolekul, kus ühe päevakorrapunktina oli arutlusel liidu vene sektsiooni tegevuse aruanne, mille esitas esimees Ilja Všivkov (Amurski) (RA, ERAF.2477.1.24, l 13–18). Selle arutelu taga oli 15. veebruaril toimunud sektsiooni koosolek, kus mitu sõnavõtjat oli kritiseerinud kirjanike liidu juhtkonna tegevust vene sektsiooniga suhtlemisel ning Leberechti kõrvaletõrjumisel. Amurski pikemas aruandekõnes olidki olulisel kohal „meie sektsiooni ühe kõige andekama liikme” Leberechti suhtes tehtud vead ja sellest tulenevad õppetunnid. Amurski sõnul olevat Leberecht talle juba 1947. aasta märtsis teatanud, et kirjutab jutustust uusmaasaajatest, ja lubas selle lõpetamise järel käsikirja anda vene sektsioonile arutluseks. 1948. aasta kevadel külastas Tallinna Zvezda peatoimetaja Druzin, kes huvitus vene kirjanike tegevusest Eestis. Amurski kinnitusel korraldas just tema Druzini kohtumise Leberechtiga, mille tulemusel viimane lubas anda valmiva jutustuse Zvezdale. (RA, ERAF.2477.1.24, l 31–35)

Romaanivõistluse tulemuste ümberhindamine

17. veebruaril EN Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul kokkulepitud pöördumine saadeti Semperi ja Viidingu allkirjadega ajalehele Rahva Hääle 22. veebruaril (RA, ERA.R-1765.1.41, l 2). Kirjas tunnistati, et ajalehes avaldatud „kriitika oli üldiselt õige”. Kuid mõni päev hiljem saadeti ajalehe toimetusele uus kiri, millele olid alla kirjutanud Viiding ning (Semperi asemel) Jakobson ja Urgart ning kus paluti teha varasemasse kirja üks parandus, nimelt „esimeses lõigus, lauses „... leiab, et selles avaldatud kriitika on üldiselt õige” jätta ära sõna „üldiselt”” (RA, ERA.R-1765.1.41, l 3).

Kirjanike liidu patukahetsus avaldati 23. veebruaril Rahva Hääles. Semperi ja Viidingu vahendusel anti avalikkusele teada, et kirjanike liit „tegi jämeda poliitilise vea,

¹² Valeri Druzin oli ajakirja Zvezda peatoimetaja aastatel 1947–1957 (Ogrõzko 2018: 776–794).

¹³ Tollal oli EN Kirjanike Liidu partei algorganisatsioonis kaksteist kompartei liiget ja kolm kandidaati. 21. veebruari koosolekul osales kümme liiget ja kaks kandidaati.

jättes premeerimata nii silmapaistva aktuaalsele ainele kirjutatud kõrgeväärtusliku teose, nagu seda on H. Leberechti jutustus „Valgus Koordis”¹⁴. Kirjanike liit pani kogu loos põhivastutuse Viidingu õlule, kes „H. Leberechti teosele andis formalistliku ja täiesti vildaku hinnangu, millele toetudes žürii oma otsuse tegi” ning kes suhtus pealiskaudselt žürii moodustamise. Peale selle informeerisid Semper ja Viiding lugejaid, et EN Kirjanike Liit „on otsustanud pöörduda RK „Ilukirjanduse ja Kunsti” poole ettepanekuga, et see muudaks romaanivõistluse žürii ebaõige otsuse”. (Semper, Viiding 1949)

Tegelikult oli artikli ilmumise ajaks vastav taotlus juba teele saadetud. Kirjanike liidu esimees Semper oli 22. veebruaril pöördunud Eesti NSV Riikliku Kirjastuskeskuse direktori Voldemar Kosenkraniuse poole ettepanekuga tühistada 1948. aasta romaanivõistluse tulemused ja „moodustada uus žürii, kes võiks anda sisetulnud käsikirjadele õigema hinnangu” (RA, ERA.R-1765.1.41, l 1). Seda tuli teha seetõttu, et vana žürii vildaka otsuse pärast jäi premeerimata „nii silmapaistev teos nagu H. Leberechti „Valgus Koordis”¹⁴ (RA, ERA.R-1765.1.41, l 1). Kosenkranius moodustaski samal päeval komisjoni ehk uue žürii riikliku kirjastuse korraldatud romaanivõistluse käsikirjade uuesti läbivaatamiseks. Komisjoni liikmeteks nimetati Sovetskaja Estonija vastutav toimetaja Rudnev, Rahva Hääle vastutava toimetaja asetäitja Paul Kuusberg, kriitik Urgart ja ELKNÜ propagandasekretär Rummelgas. Ühtlasi tegi Kosenkranius 9. märtsil Semperile kui kirjanike liidu esimehele ettepaneku hakata uue žürii esimeheks. Žürii otsustav koosolek toimus 11. märtsil 1949 kirjanike liidu ruumides (RA, ERA.R-1765.1.41, l 10).

Uus žürii, olles „töötanud läbi võistlusele saadetud teosed, tunnistas RK „Ilukirjanduse ja Kunsti” romaanivõistluse eelmise žürii (P. Viiding, P. Rummo, F. Kölli, E. Männik) otsuse ebaõigeks”. Uut otsust vahendati avalikkusele järgmiselt:

Žürii tunnistas esimese preemia vääriliseks teose¹⁴ „Valgus Koordis”, autor Hans Leberecht. „Valgus Koordis” käsitleb Nõukogude Eesti küla sotsialistlikku ümberkujunemist. Veenvalt ja tõepäraselt annab autor oma teoses pildi sotsialismi poole sammuva töötava talurahva elust; siin näidatakse suure kunstilise jõuga töötavate talupoegade töökspidamise ümberkujunemist, uusi, nõukogude ajastu inimesi. (Romaanivõistluse tulemused 1949)

Eelmise žürii poolt võitjaks kuulutatud Osvald Toominga teos „degradeeriti” III kohale ja rohkem auhinnalisi kohti välja ei jagatud. Küll soovitati EN Kirjanike Liidu juhatusel astuda auhindamata jäänud teoste autoritega ühendusse, et neile edasiseks kirjanduslikuks tegevuseks konsultatsioone ja vajalikku nõu anda (Romaanivõistluse tulemused 1949). Samal ajal korraldati ka uue žürii tegevuse rahaline pool, kuna eelmisel aastal oli romaanivõistluse jaoks eraldatud raha põhiosas kulutatud. Kirjastusele eraldati kokku 54 875 rubla, millest 50 000 oli ette nähtud esimese koha

¹⁴ Tähelepanuväärne on Leberechti teose žanri määratlemine. Romaanivõistluse esimene žürii nimetas Leberechti kirjatööd romaaniks, teine žürii teoseks ning Sokolov jutustuseks, mis hiljem juurdus ka kirjandusloos (Kalda 2007: 89). Küsimusele, kuidas sai jutustus võita romaanivõistluse, ei soovinud keegi avalikult vastata.

preemiasummaks ja 4875 rubla „komisjoni liikmetele töötasuna loetud 195 autori-poogna eest”. (RA, ERA.R-1.15.204, l 120)

1948. aasta romaanivõistluse žüriis osalemise eest vabastati Kõlli kirjastuse ilu-kirjanduse osakonna juhataja ametikohalt ning ta jätkas kirjastuses tööd vanem-toimetajana kuni pensionile minekuni (Kõlli 2010: 142). Oma ametikoha kaotas ka Viiding, kelle suhtes Kõlli (2010: 142) märgib õigusega, et asi „muutus otsekui Paul Viidingu personaalküsimuseks”. Tõepoolest, osalemine romaanivõistluse žüriis ja retsensiooni kirjutamine Leberechti jutustusele mõjutas tuntuvalt Viidingu edasist saatust.

Hans Leberecht on „omandanud suurima tunnustuse – Stalini preemia”

Stalini preemia laureaatide nimekiri eelmise aasta loomingu eest avaldati ajalehes Pravda 10. aprillil 1949. Rahva Hääl avaldas nimekirja 12. aprillil ning Sirp ja Vasar tutvustas Eesti NSV preemia saajaid 16. aprillil.

Hans Leberechti nime leidmine preemia saajate seast oli kindlasti mitmes mõttes üllatav ja ootamatu. Alles preemia saamise järel tutvustati avalikkusele pisut lähemalt tema elulugu. Leberecht oli sündinud 1910. aastal Peterburis. Pärast keskkooli töötas ta tehases, hiljem maalide restaureerijana. Huvitus kirjandusest ning õppis aastatel 1935–1937 M. Gorki nimelises kirjanduse õhtukoolis. Tema lühijutt „Igavene värv” sai 1936. aastal üleliidulisel võistlusel preemia. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemise järel 1941. aastal mobiliseeriti Leberecht Punaarmeele ja suunati hiljem teenima Eesti rahvusväeosadesse. Pärast sõda sai temast 1945. aastal ajalehe Sovetskaja Estonija erikorrespondent (Stalini preemia... 1949; eluloo kohta lähemalt vt Solomõkov 1963).

Leberecht kui kirjanik oli endiselt paljudele tundmatu, hoolimata sellest, et tema nimi oli 1949. aasta märtsis ajakirjanduses kiirkorras rambivalgusse tõstetud. Selline üleöö tuntuks saamine pakkus kindlasti kõneainet nii kirjandusringkondades kui ka ühiskonnas laiemalt. Huvitavaks allikaks on Jaan Roosi päevik, kus autor tähelepaneliku eluvaatlejana 1949. aastal mitmel korral tabavalt Leberechti „tuntust” kommenteerib. Näiteks 14. märtsil on Roos (2001: 203) märkinud: „Praegu sünnitab suurt elevust „uus täht” eesti kirjanduse taevas H. Leberecht oma jutustusega „Valgus Koordis”. Kes on see mees? Venest tulnud ja venestunud ning bolševiseerunud baltisakslane. Eesti keeltki ta ei oska. Oma jutustuse kirjutab ta kõigepealt vene keeles.”

Ka pärjatud jutustus „Valgus Koordis” polnud veel Eestis laiema lugejaskonnani jõudnud. 1949. aasta märtsi alguses oli Sirbis ja Vasaras teade, et jutustus avaldatakse riiklikus kirjastuses eraldi raamatuna (koos Richard Kaljo illustratsioonidega) kuu lõpuks (Ilmub „Valgus Koordis” 1949). Raamat ilmus siiski alles aprillis, peaaegu üheaegselt preemia väljakuulutamisega.¹⁵ Seega olid vaid üksikud inimesed tuttavad Leberechti loominguga. Kuid juba laureaatide nimekirja avaldamisega samal ajal

¹⁵ 12. aprilli Rahva Hääl teatati, et müügile tuli Stalini preemiaga autasustatud teos „Valgus Koordis”. 16. aprilli Sirp ja Vasar andis samuti teada, et äsja on ilmunud Leberechti „Valgus

teadis Sirp ja Vasar, et tegemist on murrangulise sündmusega Nõukogude Eesti kirjanduselus: „Hans Leberechti jutustus „Valgus Koordis” [---] tähistab A. Jakobsoni näidendite kõrval uut etappi eesti nõukogude kirjanduse arenemises” (Valge 1949).

Kõnekas on tõsiasi, et Leberechti sai ametlikult kirjanik alles vahetult enne preemia väljakuulutamist, kuna ta ei kuulunud seni kirjanike liitu. Nüüd parandati see „viga” kiirkorras.

Leberechti vastuvõtmist arutati 7. aprillil EN Kirjanike Liidu laiendatud juhatuse (koos aktiiviga)¹⁶ koosolekul, kus liidu esimees Semper esitas Leberechti sooviavalduse. Semperi tutvustusest said kohalolijad teada, et Leberecht oli kirjanduslikku tegevust alustanud 1935. aastal, ta oli avaldanud jutustusi vene keeles ning „temalt on ilmunud suurt tähelepanu ärratanud jutustus kolhooside ainel „Valgus Koordis””. Pärast Semperi ettepanekut Leberecht kirjanike liitu vastu võtta sai sõna ka vastne liidu liige, kes käsilolevate tööde kohta märkis, et töötab „uue jutustuse kallal, mis on seotud „Valgus Koordis” ühiste peategelastega, nendest on mul kahju nii ruttu lahkuda”. Peale selle mainis Leberecht, et kirjutab teose põhjal filmistsenaariumi. Koosoleku otsus oli ühemõtteline: „[---] ühel häälel vastu võtta Leberecht, Hans Friedrichi p. EN Kirjanike Liidu liikmeks [dokumendi allakriipsutus – T. T.]”. (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 36)

Leberechti sai Stalini preemia laureaat, ilma et teda oleks ametlikult üldse kandidaadiks esitatud. Kandidaatide preemia esitamine lõppes 1949. aasta jaanuari keskel ning pole andmeid, et EK(b)P KK või kirjanike liidu kaudu oleks tema kandidatuur üles seatud.

Karotamme orkestreeritud Leberechti avalikkuse ette toomine ja tema loomingu n-ö avastamine polnud ilmselt otseselt seotud teadmise eesesisvast premeerimisest. Asjaolu, et Leberechti teost oli esile tõstnud Stalin, oli vaja ka liiduvabariigis laiemalt teatavaks teha. Samal ajal pole kahtlust, et Stalini tunnustus ei jäänud Kremli seinte vahele: see teadmine levis nii üleliidulistes kirjandusringkondades kui mõistagi ka Eesti NSV-s. Selle tõestuseks on üsna lai vastukaja Leberechti jutustusele Moskva ja Leningradi kirjandusringkondades. Jutustusest kirjutati Literaturnaja Gazetas, Pravdas ja Leningradskaja Pravdas (Oks 1949). 1949. aasta märtsi alguses toimus Leningradis eraldi jutustuse arutelu, kus viibis ka Leberecht ise („Valgus Koordis” arutelu... 1949). Juba aprilli alguses oli teada, et „Valgus Koordis” alusel tehakse film ning teos ilmub raamatuna lähiajal nii vene kui ka läti keeles („Valgus Koordis” filmimisele 1949). Vastukaja poleks saanud olla nii ulatuslik ilma poliitilise võimu toeta.

Kõnekas on Amurski tõdemus 1949. aasta märtsi keskel EN Kirjanike Liidu vene sektsioonis toimunud Leberechti loomingu arutelul: „Kuid siis juhtus midagi sellist, mida ei osanud keegi oodata, kui me detsembris kavandasime selle jutustuse arutelu. Järsku saime teada, et see asi on saanud kõrge hinnangu Moskvast, et seda vaadeldakse kui noore autori andekat teost.” (RA, ERAF.2477.1.24, l 33)

Koordis”. Vt ka 1949. aasta Loomingu mainumbri tagakaane siseküljel eelmisel kuul ilmunud ilukirjanduslike teoste nimekirja.

¹⁶ Koosolekul olid kohal juhatuse liikmed Semper, Urgart, Viiding, Alle ja Tuglas ning aktiivi esindajad Sirge, Raudsepp, Veetamm, Tigane, Leberecht ning Tulik. Samuti olid kohal ajalehtede esindajad Väik (Rahva Hääl), Roolah (Noorte Hääl) ja Aarma (Talurahvaleht).

Selle kohta, kuidas Leberechti teos ikkagi premeeritute sekka jõudis, leiab lisa-infot Dmitri Šepilovi mälestustest. ÜK(b)P KK propaganda ja agitatsiooni osakonna toonase juhatajana pidi Šepilov tegelema Stalini preemia korraldusliku küljega. Nii on ta oma mälestustes talletanud ka Leberechti juhtumi. Nimelt olevat Šepilovi sõnul Stalin ühel poliitbüroo koosolekul teistele tutvustanud ajakirjas Zvezda avaldatud jutustust ning küsinud, miks ei ole seda auhinnatud tööde nimekirjas. Stalin ise hindas jutustust väga heaks (samuti ironiseeris selle üle, et keegi teine pole seda lugenud) ning arvas, et see peaks saama II järgu Stalini preemia (Šepilov 2001: 110). Kuigi Šepilov jutuaajamist ei dateeri, on üsna selge, et kõne all oli 1949. aasta alguses toimunud poliitbüroo istung, kus muude küsimuste seas arutati Stalini preemia kandidaate. Pole kahtlust, et antud juhul pidaski Stalin silmas Leberechti jutustust „Valgus Koordis”. Ühtegi teist ajakirjas Zvezda ilmunud jutustust pole pärjatud Stalini preemiaga. Preemia järguga võis Šepilov lihtsalt eksida – Leberecht sai teatavasti III järgu preemia.

„H. Leberechti ees on nüüd kõik kõhuli maas”

Mõne kuuga olid sündmused arenenud uskumatu kiiruse ja tulemusega: romaani-võistlusel vaid ära märgitud teos tõusis tuhande ning pärjati Stalini preemiaga. Nii sai Hans Leberechtist – tavalisest ajalehe erikorrespondendist – Eesti NSV esikirjanik ning tema jutustusest „Valgus Koordis” sotsrealismi näidisteos. Leberecht oli kuni 1960. aastate teise pooleni kõige tõlgitum Eesti NSV kirjanik: ainuüksi „Valgus Koordis” ilmus vähemalt 23 keeles.

Üleöö oli Leberechtist saanud hästi teeniv kirjanik. Stalini preemia oli kui sotsrealismi kvaliteedimärk, mis kindlustas enamikule pärjatutest senisest hoopis avaramad avaldamis- ja teenimisvõimalused, nii ka Leberechtile. Vähetähtis polnud ka preemiatega teenitud algkapital 75 000 rubla. Tasub märkida, et Stalini III järgu preemia summa 25 000 rubla oli tegelikult kaks korda väiksem kui romaani-võistluse esimese koha auhinnaraha (50 000 rubla). Leberecht loobus varsti lõplikult ajakirjaniku ametist kirjanikutöö kasuks ning hakkas nautima oma kõrget staatust ühiskonnas. Parve (2010: 94) märgib, et Leberecht „läks upsakaks siis, kui ta sai laureaadiks. Siis ta ostis endale Ameerika auto – sel ajal, kui võideldi välismaa ees lõmitamise vastu! Selle oli ta Leningradis turult ostnud, mingisuguse mereväehvitseri käest. Hele-roheline, salati värvi Buick.”

Eri valdkondade riiklikud tunnustused olid nõukogude ühiskonna sotsiaalse eti- keti oluline osa. Kirjanike tunnustamiseks olid Eesti NSV tasandil 1941. aastal sisse seatud Eesti NSV teenelise kirjaniku ja rahvakirjaniku aunimetused.¹⁷ Kuid tunnustuste hierarhia tipus oli toona Stalini preemia, mille laureaadid moodustasid oma- laadse koorekihi, kelle teostest said sotsialistliku realismi näidised.

¹⁷ Eesti NSV teenelise kirjaniku aunimetuse said sõjajärgsetel aastatel Semper (1945) ja Raud (1946). Rahvakirjaniku aunimetusega pärjati Oskar Luts (1945), Jaan Kärner (1946), Tuglas (1946) ja Jakobson (1947).

Stalini preemia asetas pärjatu olukorda, kus tema loomingu igasugune kritiseerimine oli sisuliselt välistatud ja asendatud mõõdutundetu ülistamisega. Stalini preemia tõstis ka Leberechti sellisesse positsiooni. 1949. aasta mais toimus Tallinnas eesti nõukogude kirjandusteadlaste ja -kriitikute vabariiklik nõupidamine, mis oli pühendatud formalismi ja kosmopolitismi vastu võitlemisele nii kirjanduskriitikas kui ka -teaduses. Ettekandega esines Urgart. Seegi üritus leidis kommenteerimist Roosi päevikus: „Vaene eesti kirjandus ja kirjanikud, kirjanduskriitika ja kirjandusteadus. Kõik said – K. Kasest ja Rasmus Kangro-Poolist ei maksa kõneldagi.” Roos tõdes tabavalt, et ainult „A. Jakobson ja H. Leberecht tõsteti taevasse ja kilbile. H. Leberechti ees on nüüd kõik kõhuli maas. See on ebajumal.” (Roos 2001: 232)

Leberechti juhtum oli kindlasti ka õppetunniks. Kui 1949. aasta lõpus hakati arutama uute kandidaatide esitamist Stalini preemia ees, siis Aadu Hint hoiatas: „Kirjanike Liit peab hoidma autoriteeti. Möödunud aastane juhtum ei teinud meile au, sellepärast on vaja põhjalikult läbi kaaluda.” (RA, ERA.R-1765.1.36b, l 88)

Lõpetuseks

Nõukogude võimu tingimustes oli Stalini preemia algusest peale oluline vaimuelu ja laiemalt kogu ühiskonna ideoloogilise kujundamise vahend. Ka Stalin ise ei varjanud, et esmatähtis pole konkreetse kirjandusteose kunstiline sisukus, vaid selle ideoloogiline kasutegur poliitilise võimu silmis ühiskonna ees seisvate ülesannete lahendamisel. Leberechti autasustamine Stalini preemiaga on eespool öeldu ilmekas tõestus. Stalini preemia institutsiooni eripalgeline mõju ja preemia saanud loomeinimeste (vt lisa) roll hilisstalinistlikus Eestis NSV-s väärib kindlasti edasist võrdlevat ja süsteemsemat analüüsi.

Lisa. Stalini preemia kunsti ja kirjanduse ala laureaadid Eesti NSV-s aastatel 1946–1952.

Tabelis on preemia kätteandmise aasta (eelmise aasta saavutuste eest) ja mitu preemiat sel aastal saadi (sh kollektiivselt). 42 inimest premeeriti kokku 55 korda, sh üks inimene sai preemia kolm korda ja 11 inimest kaks korda. (RA, ERA.F.1.196.8, l 15–16)

Aasta	Laureaadid
1946	1. Eugen Kapp
1947	1. August Jakobson; 2. Gustav Ernesaks; 3. Lidia Stepanova, Semjon Školnikov, Vladimir Tomberg
1948	1. August Jakobson; 2. Herbert Rappaport, Hugo Laur, Lia Laats, Lembit Rajala
1949	1. Hans Leberecht; 2. Eugen Kapp
1950	1. Artur Kapp; 2. Tiit Kuusik, Meta Kodanipork, Georg Ots, Martin Taras, Aleksandr Viner
1951	1. Gustav Ernesaks; 2. Boriss Kõrver; 3. Kirill Raudsepp, Eino Uuli, Voldemar Haas, Olga Lund, Georg Taleš, Vootele Veikat, Martin Taras; 4. Vladimir Tomberg, Jossif Gindin, Villem Reimann, Vladimir Parvel, Semjon Školnikov
1952	1. Juhan Smuul; 2. Eugen Kapp; 3. Kirill Raudsepp, Aleksander Viner, Tiit Kuusik, Elsa Maasik, Aaro Pärn, Tiit Targama; 4. Aleksander Märton, Aleksander Laar, Andrei Poljakov, Arnold Kasuk, Elo Tamul, Ants Lauter; 5. Herbert Rappaport, Georg Ots, Aleksander Randviir, Valentine Tern, Elmar Kivilo, Evi Rauer, Hugo Laur, Sergei Ivanov

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 188, m 82:4. P. Viiding, F. Kölli. [Retsensioonid H. Leberechti romaanile „Valgus Koordis”].

f 166, m 28:1. Looming 1949, nr 3.

Rahvusarhiiv (RA)**ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee**

ERAF.1.69.8. Переписка с комитетом по делам культурно-просветительных учреждений, Государственной публичной библиотекой, Государственным театральным обществом, Министерством просвещения, институтом Куузику, с художественным управлением по вопросам науки и искусства. 01.1946–15.11.1946.

ERAF.1.77.42. Копии исходящих телеграмм по СССР. 11.02.1949–18.11.1949.

ERAF.1.196.8. Переписка с Союзом Советских писателей ЭССР, Лауреатами государственной премии в области литературы и искусства по ЭССР и газетой „Сирп я Васар”. 20.01.1954–16.12.1954.

ERAF.2477 – Loominguliste liitude parteialorganisatsioonide dokumentide kollekt-sioon. 2. ENSV Kirjanike Liit

ERAF.2477.1.24. Koosolekute protokollid. 04.01.1949–10.12.1949.

ERAF.9607 – Nikolai Karotamm

ERAF.9607.1.134. ENSV teadlaste ja kultuuritegelaste kirjad (üksikute vastukirjade ära-kirjadega) (N. Andresen, J. Ant, E. Brandt, M. Bronštein, J. Eichfeld, G. Ernesaks, N. Goldschmidt, H. Habermann, R. Hagelberg, L. Hallop, A. Jakobson, E. Kapp, Kipper, F. Klement, A. Koort, E. Kree, M. Korb, S. Laar, V. Leede, B. Maiste, E. Mikkelsaar, M. Raud, A. Reino, Reinumäe?, R. Roht, P. Rummo, M. Pill, J. Saat, J. Semper, A. Siimon, Ü. Taigro, R. Toomre, J. Vaabel, A. Veimer). 1944–1968.

ERAF.9607.1.302. J. Staliniga 18.01.1949 toimunud vestluse üleskirjutus.

ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

ERA.R-1.15.204. Kirjavahetus Kirjastuskeskuse, Kirjanduse ja Kirjastusasjade Pea-valitsusega tema tegevusalastes küsimustes. 03.01.1949–25.06.1949.

ERA.R-1765 – ENSV Kirjanike Liit

ERA.R-1765.1.23a. Juhatuse koosolekute protokollid. 11.06.1948–10.12.1948.

ERA.R-1765.1.26. Kirjavahetus NSVL Kirjanike Liidu juhatuse, Raadiokomitee, Heli-loojate Liidu, Kunstidevalitsuse ja Haridusministeeriumiga kirjanduslike võistluste ja preemiate määramise kohta. 10.01.1948–11.12.1948.

ERA.R-1765.1.36b. Juhatuse koosolekute protokollid. 10.01.1949–26.12.1949.

ERA.R-1765.1.41. Kirjavahetus ENSV Ministrite Nõukogu, NSVL Kirjanike Liidu juhatuse, ENSV Raadiokomitee, EN Heliloojate Liidu, Kunstnike Liidu, Kunstide-valitsuse, Haridusministeeriumi ja liiduvabariikide kirjanike liitudega kirjandus-võistluste korraldamise ja preemiate määramise kohta. 22.02.1949–12.11.1949.

ERA.R-1558 – Riiklik Kirjastus Ilukirjandus ja Kunst

ERA.R-1558.2.29. EK(b)P Keskkomiteele ettepanekud kirjastamislubade saamiseks ja otsused nende kohta. 12.01.1948–28.12.1948.

KIRJANDUS

- Abels, Georg; Tolbast, Boriss 1949.** Vastutustundetust žüriist ja kõrvaleheidetud teosest. – Rahva Hää! 13. II.
- Ahmanajev 2016** = Павел Ахманаев, Сталинские премии. Москва: Русские витязи.
- Antipina 2005** = Валентина Антипина, Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е годы. Москва: Молодая гвардия.
- Dobrenko 2020** = Евгений Добренко, Поздний сталинизм. Эстетика политики. Т. 1–2. (Гуманитарное наследие.) Москва: Новое литературное обозрение.
- Družinin 2012** = Павел Дружинин, Идеология и филология. Ленинград, 1940-е годы: Документальное исследование. Т. 1–2. Москва: Новое литературное обозрение.
- Eesti kirjandust vene keeles.** – Sirp ja Vasar 15. I 1949, lk 3.
- EN Kirjanike Liidus.** – Looming 1949, nr 2, lk 253–255.
- Frolova-Walker, Maia 2016.** Stalin's Music Prize: Soviet Culture and Politics. New Haven: Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/yale/9780300208849.001.0001>
- H. Leberechti jutustuse „Valgus Koordis“ arutelu.** – Rahva Hää! 17. II 1949.
- Ilmub „Valgus Koordis“.** – Sirp ja Vasar 5. III 1949, lk 1.
- Ivkin 2013** = Владимир Ивкин, Как отменяли Сталинские премии: Документы ЦК КПСС и Совета министров СССР. 1953–1967 гг. – Исторический архив, № 6, с. 3–49.
- Jankovskaja 2001** = Галина Янковская, К истории Сталинских премий в области литературы и искусства. – Вестник Пермского университета. История, № 1, с. 152–159.
- Jankovskaja 2007** = Галина Янковская, Искусство, деньги и политика. Художник в годы позднего сталинизма. Пермь: ПГУ.
- Johnson, Oliver 2011.** The Stalin prize and the Soviet artist: Status symbol or stigma? – Slavic Review, kd 70, nr 4, lk 819–843. <https://doi.org/10.5612/slavicreview.70.4.0819>
- Kalda, Maie 2007.** Romaanid arbitraazis ehk Eesti romaanivõistlused 1940.–1980. aastatel. – Looming, nr 1, lk 86–102.
- Kirjanduslikke võistlusi.** – Looming 1948, nr 5, lk 637.
- Kõlli, Friedrich 2010.** Kolm esimest aastat RK „Ilukirjandus ja Kunst“. – Endel Priidel, Vägi-kaikavedu ehk Vaim ja Võim. 1940–1990. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 141–142.
- Käbin, Johannes 2020.** Aastate ja kauguste tagant. Mälestused ja päevikukatked. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Varrak.
- Leberrecht 1948** = Ганс Леберехт, Свет в Коорди. Повесть. – Звезда, № 12, с. 3–98.
- Leberrecht, Hans 1949a.** Johannes Vao (Katkend jutustusest „Valgus Koordis“). – Rahva Hää! 22. II.
- Leberrecht, Hans 1949b.** Nii valmis mu jutustus. – Säde 21. IV.
- Ogrözko 2018** = Вячеслав Огрызко, Советский литературный генералитет. Судьбы и книги. Москва: Литературная Россия.
- Oks, R. 1949.** Vene nõukogude kriitika hinnanguid eesti kirjandusele. – Sirp ja Vasar 12. III, lk 3.
- Olesk, Sirje 2002.** Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Olesk, Sirje 2003a.** „Laine põhi”. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953. – Võim & kultuur. Koost Arvo Krikmann, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 465–479.
- Olesk, Sirje 2003b.** Võim kirjanduse kallal. Dokument Eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – Võim & kultuur. Koost Arvo Krikmann, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 481–525.
- Olesk, Sirje 2022.** Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Parve, Ralf 2010.** Minu aeg. Kirjandusloolised vestlused. Küsinud ja üles kirjutanud Jaak Urmet. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Priidel, Endel 2010.** Vägikaikavedu ehk Vaim ja Võim 1940–1990. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Raud, Mart 1948.** Jõud ja valgus. Luuletused ja poemid 1947–1948. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Romaanivõistluse tulemused selgusid.** – Sirp ja Vasar 4. XII 1948, lk 3.
- Romaanivõistluse tulemused.** – Sirp ja Vasar 2. IV 1949, lk 4.
- Roos, Jaan 2001.** Läbi punase öö. III. 1948. ja 1949. aasta päevik. Lisa: 1944. aasta lõpp. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Rummo, Paul 1948.** Romaanivõistluse puhul. – Sirp ja Vasar 11. XII, lk 3.
- Saueauk, Meelis; Tannberg, Tõnu 2014.** Kuidas võeti Kremli vastu otsus ühise küüditamisoperatsiooni läbiviimiseks Balti liiduvabariikides 1949. aasta kevadel? Nikolai Karotamme ülestähendus kohtumisest Jossif Staliniga 18. jaanuaril 1949. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 92–97.
- Semper, Johannes; Viiding, Paul 1949.** „Rahva Hääle” toimetusele. – Rahva Hääl 23. II.
- Simonov 1990** = Константин Симонов, Глазами человека моего поколения. Размышления о И. В. Сталине. Москва: Книга.
- Sokolov, Aleksei 1949.** Hans Leberecht: Valgus Koordis. – Looming, nr 3, lk 359–363.
- Solomõkov, Igor 1963.** Hans Leberechti loomingulisest teest. – Hans Leberecht, Teosed. Kd I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5–26.
- Stalini preemia laureaat Hans Leberecht.** – Rahva Hääl 13. IV 1949.
- Stalinskije premii 2007** = Сталинские премии. Две стороны одной медали. Сборник документов и художественно-публицистических материалов. Сост. Владимир Свиньин, Константин Осеев. Новосибирск: Свиньин и сыновья.
- Šepilov 2001** = Дмитрий Шепилов, Непримкнувший. Москва: Вагриус.
- Talivee, Elle-Mari 2023.** Põlevkivitööstuse kujutamisest ajakirjas Looming aastail 1940–1956. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 44–67. <https://doi.org/10.54013/kk782a3>
- Tannberg 2010** = Тыну Таннберг, Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы, 1944–1956. Исследование и документы. Москва: Росспэн.
- Timm, Triin 2013.** Kaasaja propagandistlik kujutamine kirjandusteoses Hans Leberechti jutustuse „Valgus Koordis” näitel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, eesti kirjanduse õppetool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/33862>
- Tsõganov 2021** = Дмитрий Цыганов, Сталинская премия в системе литературного производства 1940-х – начала 1950-х гг.: институциональный контекст формирования соцреалистического канона. – Летняя школа по русской литературе, № 3–4, с. 347–370.

- Tsõganov 2022** = Дмитрий Цыганов, Холодная война с „модернизмом”: Международная сталинская премия в контексте западно-советских литературных взаимодействий периода позднего сталинизма. – *Rossica. Литературные связи и контакты*, № 2, с. 191–268. https://doi.org/10.54791/27823792_2022_2_191_268
- Tšernobajev 2008** = Анатолий Чернобаев (ред.), На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.). Москва: Новый хронограф.
- Tuulik, Ülo 2000**. Stalin ja Leberecht, Käbin ja Tuglas. – *Looming*, nr 8, lk 1247–1251.
- Urgart, Oskar 1949**. „Valgus Koordis”. – *Sirp ja Vasar* 19. II, lk 4.
- Valge, R. 1949**. Hans Leberecht. – *Sirp ja Vasar* 16. IV, lk 3.
- „Valgus Koordis” arutelu Leningradis. – *Sirp ja Vasar* 19. III 1949, lk 3.
- „Valgus Koordis” filmimisele. – *Sirp ja Vasar* 2. IV 1949, lk 2.
- Veidemann, Rein 2011**. Hans Leberecht ja tema „Valgus Koordis” – kurioosum ja paradoksid. – *Uurimusi 1940. aastate Eesti kirjandusest*. Koost Anneli Kõvamees, Piret Viies. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 155–168.
- Vene kirjanike sektsiooni arutluskoosolek**. – *Sirp ja Vasar* 19. II 1949, lk 4.

Tõnu Tannberg (snd 1961), PhD, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti aja-
loo professor (Jakobi 2, 51005 Tartu), tonu-andrus.tannberg@ut.ee

“The man can see! Can write!”: The Stalin Prize as a tool for the Sovietization of literary life on the example on Hans Leberecht

Keywords: the Stalin Prize, Hans Leberecht, Writers' Union of the Estonian SSR, Soviet Estonian literature, Sovietization of literary life

The Stalin Prize (established in 1939) was awarded in two broad fields: for (1) groundbreaking scientific achievements and inventions, and (2) outstanding literary and artistic achievements. The procedure for selecting and nominating the candidates and making the final decision was overseen by the party apparatus and by Joseph Stalin personally. The prize was an instrument of exerting control over intellectual life as well as an important link in the system of social etiquette (recognition, perks and privilege) of the time. Especially noteworthy was the prize's role in the introduction of the creative mode (so-called socialist realism) favoured by the regime.

The prize bestowed for literary and artistic achievements received particular attention across the society. In the Estonian SSR, the Stalin Prize was awarded 55 times (to 42 people in total) between 1946 and 1952. In the field of literature, August Jakobson (1947, 1948), Hans Leberecht (1949) and Juhan Smuul (1952) received the prize.

On 18 January 1949, the leaders of the Baltic Soviet Republics met with Stalin in the Kremlin, where a decision was made to carry out a large-scale deportation. The

work notebook of the Estonian SSR party leader Nikolai Karotamm reveals that during the meeting Stalin heaped praise on Hans Leberecht's recently published novella "Light in Koordi" (*Valgus Koordis*) (1948): "The man can see! Can write!" For Stalin, what mattered was not the literary value of the work, but its ideological suitability, in this case given the context of the fracture awaiting Estonian villages and the society as a whole – the deportation and mass collectivization. Stalin's endorsement changed the fate of Leberecht as a Soviet writer – the novella was awarded the Stalin Prize and overnight he became one of the Estonian SSR's most prestigious regime-friendly authors.

The article analyzes the working principles of the Stalin Prize at the Soviet Republic level on the example of Leberecht's case. It discusses, among other things, the backstory, the institutional framework (the procedure for candidate submission, the role of the creative union and the party apparatus, and the later penitence), the intrigues arising in the literary circle from the nomination of candidates, the discovery of Leberecht's literary "talent", as well as the hurried translation and publication of his novella.

Tõnu Tannberg (b. 1961), PhD, University of Tartu, Institute of History and Archaeology, Professor of Estonian History (Jakobi 2, 51005 Tartu), tonu-andrus.tannberg@ut.ee